

# تحولات و وضعیت جمعیت در جمهوری اسلامی ایران

## «خلاصه مدیریتی»

### تهیه کننده:

محمد جلال عباسی شوازی  
استاد جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران و  
رئیس موسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور

### با همکاری

مجید کوششی، دانشگاه تهران  
رسول صادقی، دانشگاه تهران  
میمنت حسینی چاوشی، دانشگاه ملبورن استرالیا  
محمد میرزایی، دانشگاه تهران  
حجیه بی بی رازقی نصرآباد، موسسه مطالعات جمعیتی کشور  
حسین محمودیان، دانشگاه تهران  
غلامعلی فرجادی، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی  
فاطمه ترابی، دانشگاه تهران  
عباس عسگری‌ندوشن، دانشگاه یزد  
ملیحه علی‌ماندگاری، دانشگاه یزد  
فرزام پوراصغر سنگاچین، سازمان برنامه و بودجه  
ربابه سادات رازقی نصرآباد، دانشگاه علامه طباطبائی  
علی قاسمی اردهائی، دانشگاه پیام نور  
بهرام صلواتی، موسسه مطالعات جمعیتی کشور  
داوود سوری، دانشگاه شریف و موسسه عالی بانکداری

مؤسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور

و

مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری

### با همکاری:

دانشگاه تهران

موسسه ملی تحقیقات سلامت

انجمن جمعیت‌شناسی ایران

اردیبهشت ۱۳۹۶



صلى الله عليه وسلم



## بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ «سیاست های کلی جمعیت»

با عنایت به اینست متولذ جمعیت در اقدار ملی؛ و با توجه به بوندگی، بانگدگی و جوانی جمعیت کنونی کشور به عنوان یک فرصت و امتیاز؛ و در جهت جبران کاهش نرخ رشد جمعیت و نرخ باروری در سال های گذشته، سیاست های کلی جمعیت ابلاغ می گردد. با نظر و اشتغال نقش ایجابی عالیه جمعیت در پیشرفت کشور، لازم است برنامه ریزی های جامع برای رشد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور متناسب با سیاست های جمعیتی انجام گیرد. همچنین ضروری است با هماهنگی و تقسیم کار بین ارکان نظام و دستگاه های ذیربط در این زمینه، اقدامات لازم مبادقت، سرعت و قوت صورت گیرد و نتایج رصد مستمر اجرای سیاست کلزارش شود.

سید علی خامنه ای

سی ام اردیبهشت ۱۳۹۳

- ۱- ارتقاء پویایی، بانگدگی و جوانی جمعیت با افزایش نرخ باروری به بیش از سطح جانشینی.
- ۲- رفع موانع ازدواج، تسهیل و ترویج تکثیر خانواد و افزایش فرزند، کاهش سن ازدواج و حمایت از زوج های جوان و توانمندسازی آنان در تانین هزینه های زندگی و تریست نسل صالح و کارآمد.
- ۳- اختصاص تسهیلات مناسب برای مادران بوشده در دوره بارداری و شیردیی و پوشش یردای هزینه های زیان و درمان نباروری مردان و زنان و تقویت نهاد و مؤسسات حمایتی ذی ربط.
- ۴- تحکیم بنیان و پیداری خانواد با اصلاح و تکمیل آموزش های عمومی درباره اصالت کانون خانواد و فرزند پروری و با تکمیل آموزش مهارت های زندگی و ارتباطی و ارائه خدمات مشاوره ای و بنیانی فرهنگ و ارزش های اسلامی - ایرانی و توسعه و تقویت نظام تانین اجتماعی، خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبت های پزشکی در جهت سلامت باروری و فرزندآوری.
- ۵- ترویج و نهادینه سازی سبک زندگی اسلامی - ایرانی و مقابل با انعام نامطلوب سبک زندگی غربی.
- ۶- ارتقاء امید و زندگی، تانین سلامت و تغذیه سالم جمعیت و پیشگیری از آسیب های اجتماعی، بوشده اقتصاد، سوانح، آلودگی های زیست محیطی و بیماری های.
- ۷- فرهنگ سازی برای احترام و تکثیر سالمندان و ایجاد شرایط لازم برای تانین سلامت نگهداری آنان در خانواد و پیش بینی سازوکار لازم برای بهره مندی از تجارب و توانمندی های سالمندان در عرصه های مناسب.
- ۸- توانمندسازی جمعیت در سن کار با فرهنگ سازی و اصلاح، تقویت و سازوکار کردن نظامات تربیتی و آموزش های عمومی، کارآفرینی، فنی جرفه ای و تخصصی با نیازهای جامعه و استعدادها و علایق آنان در جهت ایجاد اشتغال موثر و مولد.
- ۹- باز توزیع فضایی و جغرافیایی جمعیت، متناسب با ظرفیت زیستی با تکمیل بر تانین آب بامدت توزیع متداول و کاهش فشار جمعیتی.
- ۱۰- حفظ و جذب جمعیت در و سانه و مناطق مرزی و کم تراکم و ایجاد مراکز جدید جمعیتی بوشده در جزایر و سواحل صلح فارس و دیهای علان از طریق توسعه جهک های زیربنایی، حمایت و تشویق سرمایه گذاری و ایجاد فضایی کسب و کار با درآمد کافی.
- ۱۱- مدیریت مهاجرت به داخل و خارج جهنگ با سیاست های کلی جمعیت با تدوین و اجرای سازوکارهای مناسب.
- ۱۲- تشویق ایرانیان خارج از کشور برای حضور و سرمایه گذاری، و بهره گیری از ظرفیتها و توانایی های آنان.
- ۱۳- تقویت مولد های بویست بخش ملی (ایرانی، اسلامی، انقلابی) و ارتقاء وفاق و بکمرایی اجتماعی در سده سوزینی بوشده در میان مرزنشینان؛ و ایرانیان خارج از کشور.
- ۱۴- رصد مستمر سیاست های جمعیتی در ابعاد کلی و کینی با ایجاد سازوکار مناسب و تدوین شاخص های بوی توسعه انسانی و انجام پژوهش های جمعیتی و توسعه انسانی.



## پیش در آمد

جمعیت و ابعاد گوناگون آن همواره ذهن سیاستگذاران و صاحبانظران را به خود معطوف کرده است. سیاستگذاران و طراحان برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی در مطالعات خود به روابط متقابل متغیرهای تاثیرگذار در تحول اقتصادی و اجتماعی می‌پردازند و شاید مهم‌ترین متغیری که در سیاستگذاری به‌عنوان مبنای محاسبات در نظر گرفته می‌شود جمعیت و دگرگونی‌های آن در گذشته، حال و آینده است.

تحولات جمعیت ایران در طول چند دهه‌ی گذشته، به‌ویژه در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی، گسترده و چشم‌گیر بوده است. حجم جمعیت از حدود ۱۹ میلیون نفر در سال ۱۳۳۵ به ۷۵ میلیون نفر در سرشماری ۱۳۹۰ و ۷۹ میلیون و ۹۲۶ هزار و ۲۷۰ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده است. بررسی‌ها حاکی از آن است که علی‌رغم تنوع در شرایط اقتصادی اجتماعی و فرهنگی استان‌های ایران، نوعی همگرایی در رفتارهای باروری به وجود آمده و باروری زیر سطح جایگزینی فراگیر شده است. در واقع، می‌توان گفت هدف برنامه‌ی تنظیم خانواده در زمینه‌ی تعدیل نرخ رشد جمعیت سالانه و کنترل موالید، حتی زودتر از زمان پیش‌بینی شده، محقق شده است. اگرچه بازنگری در سیاست جمعیتی مصوب سال‌های اواخر دهه‌ی ۱۳۶۰ و اوائل دهه‌ی ۱۳۷۰ در دستور کار سیاستگذاران قرار گرفته است، اما همچنان پرسش از چیستی سیاست‌هایی اجرایی مناسب جمعیتی برای جامعه ایرانی بی‌پاسخ مانده است.

سیاست جمعیتی فراتر از کاهش و افزایش موالید است و همه‌ی رفتارهای اجتماعی و انسانی موثر بر متغیرهای جمعیتی را دربر می‌گیرد. این سیاست‌ها بنیان و پایه‌های اساسی سیاستگذاری موفق در سایر حوزه‌ها هستند و تبعات منفی شکست آن‌ها به حوزه‌های سیاستی دیگر سرایت خواهد کرد. لذا بازخوانی و مرور سیاست‌های جاری و گذشته از منظر کیفیت سیاستگذاری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. سیاست‌های جمعیتی باید با توجه به تحولات و ساختار جمعیتی موجود طراحی و همواره مورد ارزیابی و تجدید نظر قرار گیرند. عدم شناخت درست تحولات جمعیتی و نگرش تک‌بعدی به این تحولات موجب ارائه طرح‌ها و برنامه‌های جمعیتی بصورت ناقص و یا شتابزده می‌شود که در صورت اجرا نه تنها مفید و موثر نخواهند بود بلکه گاه به فجایعی غیر قابل جبران منتهی می‌شود. به عبارت دیگر موفقیت در این عرصه مستلزم نگاه درازمدت، علمی و کارشناسی است. در سال‌های گذشته تغییرات شدید در روندهای جمعیتی ایران و وجود دستگاه‌های متعدد و موازی تصمیم‌ساز، موجب تشتت آراء در سیاست‌گذاری‌های کلان جمعیتی شده است. امید است که سیاستگذاران، ورود پژوهشگران و متخصصان دانشگاهی به موضوع سیاستگذاری جمعیتی را مغتنم شمرده و با بهره‌مندی از این آثار، شناخت دقیق‌تری از مسائل سیاستی در این حوزه حاصل و کیفیت سیاستگذاری‌های اجتماعی و فرهنگی در کشور افزایش یابد. بدیهی است این امر نقش و مشارکت دانشگاه و دانشگاهیان را در بهبود مدیریت جامعه تثبیت خواهد کرد.

مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری





## پیشگفتار

کشور ایران در سه دهه اخیر تحولات جمعیتی چشمگیری را تجربه کرده است. رشد جمعیت از حدود ۳/۹ درصد در دهه ۱۳۶۵-۱۳۵۵ به ۱/۲۹ درصد در دوره ۱۳۹۰-۱۳۸۵ و به ۱/۲۴ در دوره ۱۳۹۵-۱۳۹۰ کاهش یافته، و میزان باروری کل نیز در دوره مشابه از حدود ۷ فرزند برای هر زن، به ۱/۸ فرزند تغییر یافته است. تحولات باروری و مرگومیر و به تبع آن رشد جمعیت در دوره بعد از انقلاب اسلامی ایران تورم جوانی جمعیت را موجب شده که به تدریج گذار میانسالی و سالخوردگی جمعیت در دهه‌های آینده را رقم خواهد زد. این شرایط، زمینه را برای بازنگری و تعدیل سیاست‌های جمعیتی در ایران فراهم کرده است. ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیت کشور توسط مقام معظم رهبری در اردیبهشت سال ۱۳۹۳ راهگشای مباحث و سیاست‌های جمعیتی بوده و ضمن توجه به ضرورت تغییر سیاست‌های جمعیتی، به ابعاد مختلف جمعیتی با در نظر داشت کمیت و کیفیت جمعیت پرداخته است. بدیهی است موفقیت اجرای سیاست‌های ابلاغی جمعیت مستلزم شناخت درست از تحولات جمعیتی است.

علاوه بر آن، نام گذاری سال ۱۳۹۶ توسط مقام معظم رهبری با عنوان اقتصاد مقاومتی: تولید و اشتغال ضرورت مطالعه و شناخت ابعاد مختلف تحولات جمعیت و پیامدهای آنرا بیش از پیش آشکار ساخته است.

توجه مسئولان و سیاست‌گذاران و افکار عمومی به مسائل جمعیتی، ضرورت تهیه گزارشی جامع که وضعیت جمعیت را با شواهد و تحلیل‌های علمی به تصور کشد را بیش از پیش مشخص نمود. بررسی‌های انجام شده نشان داد که سند جامعی که تحولات جمعیت و ابعاد آن را با استناد به شواهد و تحلیل علمی ارائه کند در دسترس نبود. از اینرو، علاوه بر مراکز دانشگاهی و متخصصین جمعیتی، نهادهای سیاست‌گذار کشور از جمله مرکز استراتژیک ریاست جمهوری، ضرورت و درخواست تهیه گزارشی از وضعیت جمعیت کشور را اعلام کردند. در پاسخ به این نیاز مهم، شورای پژوهشی مؤسسه مطالعات جمعیتی طرح تهیه گزارش وضعیت جمعیت را تصویب کرد که هدف از این گزارش، بررسی روند تحولات جمعیتی و تحلیل ابعاد مختلف پویایی جمعیت در کشور و ارائه تصویری جامع و کارشناسی از وضعیت موجود و تحولات آینده جمعیتی است، تا بر مبنای آن راه حل‌های اساسی برون رفت این مسائل، طراحی و اجرا گردند.

گزارش حاضر، طی دو سال گذشته با همکاری تیم تحقیقاتی متشکل از جمعیت‌شناسان و اقتصاددانان تدوین شده است. چارچوب گزارش ابتدا در جلسات مشورتی بررسی و نهایی گردید، و سپس محتوای آن که حاصل تحقیقات ارزشمند نویسندگان، با استفاده از داده‌های موجود است تهیه و طی مراحل متعددی مورد نقد و بررسی قرار گرفت. نتایج اولیه گزارش، هم‌زمان با روز ملی جمعیت در سمینار مشترکی که توسط مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، مرکز بررسی‌های استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، و مؤسسه مطالعات جمعیتی در تاریخ ۲۸ اردیبهشت ۱۳۹۵ برگزار شد، ارائه و مورد نقد و بررسی قرار گرفت، و سپس ویرایش نخست گزارش به صورت محدود به چاپ رسیده و تقدیم صاحب‌نظران و سیاست‌گذاران جمعیتی شد. به منظور افزایش کیفیت گزارش، مطالب و فصول ویرایش اول برای ۲۶ نفر از جمعیت‌شناسان، اقتصاددانان، و

جامعه‌شناسان که در حوزه‌های مختلفی تخصص داشتند ارسال و پس از دریافت نظرات و پیشنهادات آن‌ها، مطالب هر فصل اصلاح شد.

گزارش حاضر در هشت فصل تدوین شده است. در فصل اول، تحولات جمعیتی در بستر اقتصادی-اجتماعی ایران بررسی می‌شود. فصل دوم گزارش، به تحولات باروری و فرزند آوری و مسائل مرتبط با آن از جمله بی‌فرزندگی و تک‌فرزندگی می‌پردازد، و نتایج کاربردی آن در ارتباط با خدمات بهداشت باروری و تنظیم خانواده را بررسی و نقد می‌کند. تحولات ازدواج و خانواده در فصل سوم مورد بررسی قرار می‌گیرد، و سپس روند و الگوهای مرگ و میر و شاخص‌های سلامت در فصل چهارم ارائه می‌شود. با توجه به تأثیرپذیری رشد و ساخت جمعیت از موضوع مهاجرت، فصل پنجم و ششم به ترتیب به جابجایی‌های جمعیتی در سطح ملی و بین‌المللی می‌پردازند. در فصل هفتم تغییر ساختار سنی و بویژه موضوع جوانی، پنجره جمعیتی، و موضوع سالخوردگی بررسی و تحلیل می‌شوند. در نهایت رابطه جمعیت و محیط زیست در فصل هشتم بررسی می‌شود.

تهیه گزارش حاضر بدون حمایت مراکز و سازمان‌های مختلف امکان پذیر نبود. ویراست دوم گزارش حاضر با حمایت مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری انجام شد. آقایان دکتر حسام الدین آشنا و دکتر سلیمان پاک سرشت در مراحل مختلف تهیه و اصلاح گزارش راهنمایی و پیشنهادات ارزشمندی ارائه دادند. علاوه بر مؤسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور، پروژه جمعیت و توسعه صندوق جمعیت ملل متحد دانشگاه تهران، انجمن جمعیت‌شناسی ایران، و مؤسسه ملی تحقیقات سلامت در تهیه ویرایش اول گزارش همکاری و حمایت نموده‌اند. سرکار خانم‌ها دکتر حجه بی‌بی رازقی نصرآباد، دکتر میمنت حسینی چاوشی، دکتر رسول صادقی، خانم اوشا حاتمی در مراحل مختلف ویراستاری و اصلاح متن، نظرات پیشنهادی ارزشمندی ارائه کردند. داوران گزارش با ارائه پیشنهادات ارزشمند در کیفیت محتوا و نیز شفاف نمودن نتایج، نقش قابل توجهی داشتند. علاوه بر آن، نویسندگان محترم گزارش با حوصله و دقت نظر، وضعیت جمعیت را از دیدگاه تخصصی مورد بررسی قرار داده و اصلاحات پیشنهادی داوران را با دقت اعمال کردند. بدین وسیله مراتب قدردانی و سپاس از حمایت بی‌دریغ و همکاری ارزشمند همگان اعلام می‌گردد.

بدیهی است با توجه به پیچیدگی و پویایی موضوع جمعیت، امکان توجه به همه ابعاد و شاخص‌های آن در این گزارش میسر نیست. محدودیت داده‌های به روز نیز امکان محاسبه شاخص‌های جمعیتی جدید را با مشکل مواجه ساخته، و ضرورت تهیه ارائه ویرایش‌های بعدی گزارش را در آینده بیش از پیش آشکار می‌سازد. امید است این اثر در شناخت عمیق‌تر وضعیت جمعیت در ایران و تدوین سیاست‌های اجرایی جمعیتی مفید و مؤثر باشد.

محمد جلال عباسی شوازی

اردیبهشت ۱۳۹۶

## خلاصه مدیریتی

### ○ سیاست‌های جمعیتی

- تحولات جمعیتی در جمهوری اسلامی طی دهه‌های اخیر، زمینه را برای تغییر سیاست‌های جمعیتی فراهم کرده است. در این راستا، ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیتی توسط مقام معظم رهبری راهنما و الگوی مناسبی را برای تدوین سیاست‌های جمعیتی با توجه به ابعاد کمی و کیفی وضعیت جمعیت فراهم کرده است.
- با توجه به اینکه وضعیت جمعیتی کشور در حال تغییر است توجه به روندهای جدید و نوظهور جمعیت و توسعه ضروری است. اهداف برنامه‌های جمعیت و توسعه بایستی از تعداد و رشد جمعیت فراتر برود و به نابرابری‌های تقاضا و عرضه نیروی انسانی ناشی از تغییر ساخت جمعیت از جمله سالمندی متمرکز شوند. در کوتاه مدت و میان مدت، تأکید بر برنامه‌های آموزش، تحصیلات و بویژه اشتغال جوانان در اولویت قرار گیرند. همچنین توجه به آگاهی و نیازهای جوانان در زمینه ازدواج و فرزندآوری و نیز بهداشت باروری آنان برای پیشگیری از گسترش ایدز و بیماری‌های مقاربتی ضروری است.
- سیاست‌های جمعیتی در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ بیشتر بر کاهش رشد جمعیت متمرکز بودند. اما در حال حاضر همگام با سیاست‌های کلی جمعیت، برنامه‌های آینده جمعیتی بایستی چندجانبه و جامع باشد و ابعاد مختلف جمعیت از جمله گروه‌های مختلف جمعیتی، اشتغال و نیازهای نوجوانان و جوانان، مهاجرت و حاشیه نشینی، سالمندی و کیفیت سلامت جامعه و غیره را شامل شوند. علاوه بر آن، با توجه به وضعیت انتقالی جمعیت، سیاست‌های جمعیتی بایستی پویا بوده و قابلیت انعطاف نسبت به شرایط جدید را داشته باشند. مهمتر از آن، وضعیت حال و آینده جمعیت بایستی در برنامه‌های توسعه و بودجه‌های ملی، بخشی و منطقه‌ای توسعه ادغام شوند.
- تدوین سیاست‌های جمعیتی و مقررات و قوانین مربوط به جمعیت مستلزم شناخت و آگاهی قانونگذاران و سیاست‌گذاران از تحولات و وضعیت جمعیتی کشور است. همکاری نهادهای سیاست‌گذاری، قانونگذاری، اجرایی و آموزشی زمینه مناسبی برای بررسی، شناخت، و نیز پیگیری و تصویب قوانین، و اختصاص منابع لازم برای حل مسائل جمعیتی، ایجاد خواهد کرد. تقویت مراکز تحقیقاتی - آموزشی جمعیتی در راستای سیاست‌های کلی جمعیت می‌تواند در افزایش آگاهی و دانش مسئولین و سیاست‌گزاران در حوزه جمعیت و توسعه پایدار کمک نماید. علاوه بر آن، تقویت و حمایت از تحقیقات مرتبط با مسائل نوظهور جمعیتی و نیز انجام پیش‌بینی‌های جمعیتی بر اساس اصول علمی در سطح ملی و استانی، و تحلیل نتایج کاربردی آن‌ها برای برنامه‌ریزی، بودجه‌بندی، و ارزشیابی و اعمال سیاست‌ها و برنامه‌های جمعیتی ضرورت دارند. بطور خلاصه، زیربنای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در

زمینه‌های مذکور مستلزم شناخت وضعیت گذشته و فعلی جمعیت و تحلیل چالش‌ها و فرصت‌های موجود و پیامدهای ناشی از آن در آینده است. موارد زیر به اختصار مروری بر پاره‌ای از ابعاد و مسائل جمعیتی در کشور داشته و پیشنهادات سیاستی مرتبط می‌پردازد.

## ○ باروری و فرزندآوری

- سطح و الگوی باروری در ایران از نیمه دهه ۱۳۶۰ دچار تحولاتی چشمگیر شده است. میزان باروری کل از سال ۱۳۷۹ به پایتتر از سطح جانشینی رسید. با این حال، سرعت کاهش باروری در دهه اخیر کند شده و سطح باروری بین ۱/۸ و ۱/۹ در نوسان بوده است. تداوم باروری سطح زیر جانشینی می‌تواند در آینده رشد جمعیت در کشور را محدود کند.
- شرایط نامساعد اقتصادی و تغییر ایده زوجین رفتار و الگوی فرزندآوری زنان را تغییر داده و ایده آل باروری را به سمت پایین سوق داده است. با توجه تغییر نگرش خانواده‌ها، پیش‌بینی می‌شود حتی چنانچه خانواده‌ها از وضعیت بهتر اقتصادی نیز بهره‌مند شوند، بیشتر به دنبال بهبود کیفیت زندگی فرزندان باشند تا افزایش تعداد آنها. با این حال باید اذعان داشت علی‌رغم اعتقاد به فرزند کمتر، به دلیل ساختار جوان جمعیتی و ورود نسل متولدین دوره انفجار موالید (دهه ۱۳۶۰) به سنین باروری، کشور تا مدتی با افزایش تعداد موالید روبرو خواهد شد و بر ساخت جمعیت تأثیر خواهد داشت، هر چند تأثیر این موالید بر رشد جمعیت اندک خواهد بود.
- دستیابی به داشتن حدود ۲ فرزند، از ویژگی رفتار زنان ایرانی در دهه اخیر بوده است؛ ولی باید توجه داشت که تثبیت و تداوم باروری حدود سطح جانشینی، مستلزم وقوع ازدواج در بین جوانان و نسل متولدین پس از انقلاب است. بدیهی است در صورتی که ازدواج جوانان تسهیل نشود، باروری به سطح پایین‌تری کاهش می‌یابد. از اینرو، اعمال برنامه‌هایی که ازدواج جوانان و به تبع آن فرزندآوری زوجین را تسهیل کند از اولویت سیاست‌های جمعیتی است.
- بهبود و ارتقاء بهداشت باروری خانواده‌ها و افراد جامعه، حقوق اجتناب‌ناپذیر آنان بشمار می‌آید و تغییر در سیاست‌های جمعیتی در جهت افزایش یا کاهش جمعیت مستلزم بازنگری در برنامه‌های بهداشت باروری است. در گذشته خدمات برنامه تنظیم خانواده بعنوان جزئی از برنامه‌های بهداشت باروری بر فاصله‌گذاری موالید و کاهش تعداد فرزند متمرکز بوده است. با این حال، باید توجه داشت که دستیابی به باروری پایتتر از حد جانشینی، کاهش تعداد فرزندان ایده‌آل، و محدود شدن دوره فرزندآوری در جامعه به معنای کاهش تقاضا برای استفاده از وسایل تنظیم خانواده و توقف و محدود کردن این خدمات نیست. کوتاه شدن طول دوره فرزندآوری زنان ایرانی به این معنی است که خدمات بهداشت باروری بایستی به اندازه قابل توجهی هم در دوره فرزندآوری (دهه ۲۰ و ۳۰ سالگی) و هم در دوره بعد از

توقف فرزندآوری (دهه ۳۰ و ۴۰ سالگی) نیز تداوم یابد. عدم ارائه خدمات بهداشت باروری در این دوران، موجب بالا رفتن نیاز برآورده نشده<sup>۱</sup> می‌گردد و به افزایش بارداری‌های ناخواسته منجر شده و ممکن است سقط جنین را به همراه داشته باشد. لذا توصیه می‌شود که برنامه‌های جدید بهداشت باروری از جمله خدمات تنظیم خانواده با تأکید بر مشارکت زوجین و بر مبنای وضعیت و نیازهای آنان و توأم با مشاوره صحیح و کیفی تنظیم گردد.

## ○ ازدواج و خانواده

- انجام مداخلات سیاستی در حوزه خانواده در کشورهای گوناگون جهان از جمله ایران متداول است. با توجه به این که رفتار اعضای خانواده‌ها از عوامل متعدد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و جمعیت شناختی تأثیر می‌پذیرند، لازم است قوانین و نیز سیاست‌ها و برنامه‌هایی که با هدف مداخله در این حوزه طراحی می‌شوند از جامعیت لازم و ملاحظات ویژه‌ای برخوردار باشند.
- فقدان منابع آماری معتبر جهت رصد وضعیت خانواده در کشور، یکی از موانع مهم در جهت شناسایی مسائل حوزه خانواده بوده است. استناد به مطالعات مقطعی و محلی که عموماً با هدف بررسی یک موضوع خاص (و نه ابعاد مختلف رفتاری و نگرشی مرتبط با خانواده) طراحی شده‌اند، نمی‌تواند اطلاعات جامعی را در اختیار سیاست‌گذاران حوزه خانواده قرار دهد. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود با بهره‌گیری از تجارب ارزشمند مراکز دانشگاهی و آماری کشور، پیمایش‌های طولی و آینده‌نگر در سطح ملی طراحی شوند تا پژوهش‌های حوزه خانواده را غنی ساخته و منبع اطلاعاتی مفیدی را جهت برنامه‌ریزی در این حوزه فراهم کنند. بدیهی است هرگونه برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در این حوزه می‌بایست بر پایه شواهد علمی منتج از مطالعات فوق صورت پذیرد.

## ○ ساختار جمعیت و فرصت طلایی یا سود جمعیتی

- تحولات ساختار سنی جمعیت از جمله تورم جوانی جمعیت و افزایش جمعیت در سنین فعالیت (۶۴-۱۵ سال) منجر به "فرصت طلایی" یا "پنجره جمعیتی" در دهه اخیر شده است. بهره‌گیری از این فرصت جمعیتی می‌تواند به افزایش تولید، بهره‌وری و پس‌انداز منجر شود، و نتایج اقتصادی ارزشمندی را از جمله "سود جمعیتی"<sup>۲</sup>، برای کشور به دنبال داشته باشد.
- انتقال‌های ساختار سنی و تسلط جوانان ۲۹-۱۵ ساله در ساختار سنی جمعیت ایران و در نتیجه افزایش تقاضا برای ورود به بازار کار مستلزم توجه خاص به موضوع اشتغال است. هر چند، کشور با افزایش نیروی کار روبرو است، ولی بازار کار با کمبود نیروی کار ماهر و ورزیده مواجه است. اعلام سال ۱۳۹۶

توسط مقام معظم رهبری به عنوان اقتصاد مقاومتی: تولید و اشتغال بر مبنای شرایط جمعیتی و اقتصادی حاضر است، و بایستی در اولویت برنامه‌های دولت و سایر نهادهای کشور قرار گیرد. ارائه برنامه‌های آموزشی که بتواند مهارت نیروی کار را بالا ببرد تأثیر قابل توجهی بر بهره‌گیری از فرصت طلایی و رونق اقتصادی کشور خواهد داشت. علاوه بر آن، با ایجاد زمینه‌های اشتغال مناسب می‌توان از مهاجرت نیروی کار تحصیل کرده و ماهر جلوگیری کرد و تسهیلات لازم را برای بازگشت دانش‌آموختگان و نخبگان به کشور فراهم کرد. برنامه‌ریزی توسعه و افزایش اشتغال در کشور نیازمند همکاری‌های بین‌بخشی است، و تدوین استراتژی‌های همکاری و تعامل بین بخش دولتی و خصوصی را طلب می‌کند. باید به خاطر داشت که نخست، اثرات این فرصت طلایی موقتی و گذراست و حداکثر پس از سه دهه این فرصت از بین خواهد رفت. دوم، استفاده از فرصت موجود مستلزم ایجاد و تقویت بستر نهادی مناسب و محیط سیاسی و اجتماعی لازم است. سوم، عدم بکارگیری سیاست‌های مناسب برای بهره‌گیری از این فرصت، می‌تواند به چالش‌های جدی از جمله افزایش بیکاری، اشتغال کاذب، بی‌ثباتی سیاسی، فشار بر منابع، و عدم تأمین اجتماعی دوران سالمندی منجر شود.

- در حال حاضر بیکاری یکی از مهم‌ترین چالش‌های اقتصاد ایران به شمار می‌رود. ساختار جوان بیکاران کشور (بیش از ۷۰ درصد بیکاران کشور زیر ۳۰ سال سن دارند)، و بیکاری فارغ‌التحصیلان دانشگاهی از ابعاد آسیب‌زای بیکاری در ایران محسوب می‌شود. همچنین با توجه به ورود زنان به دانشگاه‌ها و افزایش نرخ تقاضای زنان با تحصیلات آموزش عالی برای کار در صورتی که ساختار کنونی بازار کار بطور اساسی متحول نگردد، درصد زیادی از بیکاران دانشگاهی را زنان تشکیل خواهند داد و همچنان بیکاری زنان افزایش می‌یابد. لذا ایجاد اشتغال برای جوانان و نسل آینده متقاضی کار باید از اولویت‌های اساسی سیاست‌ها و برنامه‌های جمعیتی قلمداد شود.
- زنان نیمی از جمعیت بالقوه نیروی کار را تشکیل می‌دهند و توانایی‌های بالقوه آنان به توسعه اجتماعی و رونق اقتصادی منجر خواهد شد. در دهه‌های اخیر، مشارکت زنان در فعالیت‌های اقتصادی بویژه در فعالیت‌های خارج از منزل اندکی افزایش یافته است، ولی مشارکت اقتصادی آنان هنوز پایین است. زمینه‌های زیادی برای افزایش مشارکت اقتصادی زنان و ارتقاء آنان به سطوح بالاتر مدیریتی وجود دارد، ولی دستیابی به این هدف مستلزم برنامه‌ریزی جامع و پایدار است.

## ○ میانسالی

- حجم کثیری از جمعیت کشور در سال‌های آینده، دوره میانسالی را تجربه خواهند کرد. هرچند دوره میانسالی به دلایل داشتن اندوخته مالی، تجربه و مهارت می‌تواند شرایط ویژه‌ای برای رشد و توسعه اقتصادی را فراهم کند، اما شیوع بیماری‌های میانسالی و افزایش بیماری‌های مزمن و هزینه‌بر نیز از

ویژگی‌های دوره میانسالی خواهد بود. اصلاح شیوه زندگی و تداوم برنامه‌های سلامت میانسالان، و بسترسازی سیستم بهداشت و درمان برای پاسخگویی به نیازهای این گروه جمعیتی و غربالگری بیماری‌های غیرواگیر مانند سرطان، دیابت، بیماری‌های قلبی - عروقی و ... باید از اولویت‌های آموزش عمومی و برنامه‌ریزی بهداشت باشند.

## ○ سالخوردگی

- یکی از پیامدهای دراز مدت افزایش امید زندگی و تغییر ساخت سنی، سالخوردگی جمعیت است. پدیده سالخوردگی جمعیت برای کشورهای که کاهش مرگ و میر و توسعه بهداشتی و اجتماعی را تجربه کرده‌اند امری اجتناب ناپذیر است. این تغییر ساختار تقریباً در تمامی کشورهای توسعه یافته اتفاق افتاده، و شروع آن در بسیاری از کشورهای در حال توسعه نمایان است. علاوه بر آن، افرادی که به سن ۶۵ سالگی می‌رسند از امید زندگی بالاتری برخوردار خواهند بود، و این ویژگی‌ها تأثیر قابل توجهی بر برنامه‌های تأمین اجتماعی و رفاهی سالمندان جامعه خواهد داشت. بنابراین، توجه به حجم و تعداد جمعیت ۶۵ ساله و بالاتر در سال‌های آتی بایستی مدنظر برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران بویژه حوزه سلامت و تأمین اجتماعی کشور باشد.
- افزایش قابل توجه افراد سالمند تأثیر قابل توجهی بر الگوی بیماری‌ها و نیاز به مراقبت‌های ویژه بهداشتی در آینده خواهد داشت با سالمند شدن جمعیت، شیوع بیماری‌های مزمن و غیر واگیر (دیابت، سرطان، فشار خون، کاهش بینایی، شنوایی، حافظه، ...) و نیز دوره و هزینه مراقبت‌ها نیز افزایش خواهد یافت. مدیریت نیازهای بهداشتی برای جمعیتی که به سوی سالمندی در حال تغییر است، نیازمند تغییراتی در سیستم خدمات بهداشتی، آموزش و تربیت نیروی انسانی ماهر است. در برنامه‌ریزی‌های جدید بایستی موضوعات اخلاقی در برنامه‌های بهداشتی و پزشکی و همچنین نقش خانواده، جامعه، و نهادهای مسئول و سرمایه‌گذار در بخش دولتی و خصوصی در نظر گرفته شوند. با توجه به افزایش امید زندگی زنان، در سنین سالمندی تعداد زنان بیشتر از مردان خواهد بود. درصد بیشتری از زنان نسبت به مردان بدون همسر هستند که عمدتاً منبع درآمد مستقلی ندارند، و به اعضای خانواده خود وابسته‌اند. علاوه بر آن، زنان معمولاً مراقبت‌کننده هستند و زمانی که به سنین سالخوردگی می‌رسند با مشکلات عدیده‌ای روبرو خواهند بود. برنامه‌های حمایتی و رفاهی دوران سالمندی بایستی با رویکرد جنسیتی تنظیم شده و توجه ویژه‌ای به زنان داشته باشند.

## ○ رشد نامتوازن منطقه‌ای

- تفاوت‌های منطقه‌ای توسعه یکی از عوامل مؤثر بر اختلاف سطح شاخص‌های جمعیتی مناطق مختلف در ایران است. هرچند ایران در دستیابی به بسیاری از اهداف توسعه در سطح ملی موفق بوده، اما هنوز

تفاوت‌های منطقه‌ای در شاخص‌های توسعه موجود است. برخی مناطق از جمله سیستان و بلوچستان از سطح باروری حدود ۳ یا بیشتر برخوردارند و هنوز میزان مرگ و میر نوزادان و کودکان در این مناطق بالاست. تفاوت درآمد و سطح فقر در این مناطق نیز نسبت به سایر استان‌های کشور بالاست. تفاوت‌های موجود در درآمد و دسترسی نابرابر به خدمات آموزشی و بهداشتی توانایی افراد را در برنامه‌ریزی برای خانواده‌شان تحت تأثیر قرار می‌دهد. بنابراین، کاهش تفاوت‌های درآمدی و از بین بردن تفاوت‌های منطقه‌ای یک نیاز ضروری برای کشور محسوب می‌شود. عدم توجه به این مسأله به معنی این است که درصد قابل توجهی از جمعیت فقیر خواهند ماند و نمی‌توانند در برنامه‌های توسعه شرکت نمایند. حساب‌های استانی و ملی و نیز نقشه‌های فقر می‌تواند در نشان دادن سطح نابرابری در مناطق مختلف کشور مورد استفاده قرار گیرد.

## ○ آموزش

- پیشرفت‌های قابل توجهی در زمینه گسترش سواد و تحصیلات در ایران صورت پذیرفته است. با این حال، نابرابری در سطح و کیفیت آموزش در نقاط مختلف کشور، عدم تناسب آموزش‌های حرفه‌ای و تخصصی با نیازهای بازار کار، و ... از چالش‌های بخش آموزش در کشور است. عدم توازن امکانات آموزشی جانبی در بخش خصوصی و دولتی و همچنین تمرکز آن در کلان شهرها به نابرابری در عرصه رقابت بین دانش‌آموزان کشور منجر شده است که این امر نهایتاً می‌تواند به ترک تحصیل و یا عدم تحقق آمال و آرزوی گروهی از جوانان منجر شود. گسترش آموزش‌های مهارت محور برای تربیت نیروی انسانی ماهر، مطابق با نیاز بازار کار یکی از اولویت‌های مهم آموزش عمومی کشور است.

## ○ مهاجرت

- تحولات باروری و مرگ و میر در دهه‌های اخیر در تغییرات رشد و ساخت جمعیت نقش بسزایی داشته است، ولی آینده جمعیت در ایران متأثر از مهاجرت نیز خواهد بود. سالانه بطور میانگین حدود یک میلیون نفر در داخل مرزهای ایران جابجا می‌شوند. نابرابری اقتصادی-اجتماعی در نقاط مختلف کشور، الگو و میزان مهاجرت در کشور را تحت تأثیر قرار می‌دهد. شناخت الگوها و عوامل مؤثر بر مهاجرت از اولویت‌های برنامه‌های اجرایی سیاست‌های کلی جمعیت در کشور است.
- در سال‌های اخیر ایران هر دو پدیده مهاجرپذیری و مهاجرفرستی را تجربه کرده است. حضور مهاجرین بین‌المللی بویژه مهاجرین افغانستانی در سه دهه گذشته در ایران مسائل نوظهوری را در جامعه ایجاد کرده است. بازگشت این مهاجرین از یکسو، و تداوم حضور آن‌ها در ایران از دیگر سو، اثرات قابل توجهی بر توسعه اجتماعی و اقتصادی جامعه خواهد داشت. برنامه‌ریزی آگاهانه برای



بازگشت و یا ادغام مهاجران در ایران مستلزم مطالعات مستمر علمی است. همچنین، مهاجرت ایرانیان بویژه افراد متخصص به خارج از کشور در سال‌های اخیر روندی پرشتاب به خود گرفته است. نیاز کشور به نیروی متخصص مستلزم تدوین استراتژی‌های نوین از جمله گسترش بازار کار و نیز اعمال قوانینی برای تسهیل بازگشت متخصصین ایرانی خارج از کشور است.

### ○ شهرنشینی

- در حال حاضر حدود ۷۴ درصد جمعیت در شهرها به سر می‌برند و به احتمال زیاد با تداوم روند مهاجرت روستا-شهری و نیز تغییرات احتمالی تقسیمات کشوری در سال‌های آینده اندکی افزایش خواهد یافت. افزایش کلان شهرها، تراکم جمعیتی، کمبود مسکن، ترافیک، و آلودگی محیط شهری، تأمین آب آشامیدنی و مدیریت بحران‌های احتمالی از چالش‌های شهری محسوب می‌شوند که نیازمند برنامه‌ریزی‌های مستمر کوتاه مدت و طولانی مدت هستند.

### ○ محیط‌زیست

- محدودیت منابع، کاهش میزان‌های بارش و افزایش برداشت از منابع آب زیرزمینی، افزایش سطح زیر کشت محصولات کشاورزی، افزایش روند فرسایش و آلودگی خاک، رشد تولید پسماند شهری و دفع غیر اصولی آن‌ها و افت شاخص عملکرد زیست‌محیطی کشور از جمله چالش‌های وضعیت محیط‌زیست کشور هستند. افزایش جمعیت همراه با توزیع ناموزون آن و تراکم بیش از حد جمعیت در مناطقی از کشور بویژه کلان شهرها باعث افزایش تقاضای بهره برداری از ظرفیت محدود اراضی شهری، افزایش ساخت و سازهای مسکونی، گسترش فعالیت‌های مربوط به حمل و نقل، صنعت و تجارت شده و فشار بسیار بالای اکولوژیکی به این مناطق وارد کرده است. عدم توجه به شاخص‌های کلان کشور چه به لحاظ اقتصادی و چه زیست‌محیطی در برنامه‌ریزی‌های جمعیتی، زمینه تشدید مشکلات و تهدیدهای زیست‌محیطی را باعث می‌شود. نیاز به داشتن محیط‌زیست مناسب و مطلوب به منظور ارتقاء کمیت و کیفیت جمعیت امری مسلم است، لذا در کنار تلاش‌هایی که برای تعدیل جمعیت انجام می‌گیرد تلاش برای دستیابی به محیط‌زیست مطلوب برای جبران مشکلات و کاهش تهدیدها، رشد و توسعه اقتصادی و دستیابی به اهداف توسعه پایدار اهمیت دارد.

### ○ داده‌های جمعیتی

- هرچند داده‌های ارزشمندی در زمینه جمعیت جمع آوری می‌شوند، ولی در برخی از زمینه‌ها داده‌های لازم برای ارزیابی شاخص‌های جمعیتی توسعه در سطح منطقه‌ای و استانی موجود نیست. در سطح ملی نیز باید داده‌های لازم برای پایش و ارزیابی شاخص‌های جمعیت و توسعه پایدار در آینده فراهم شود.

اندازه‌گیری برخی از شاخص‌ها از جمله اندازه‌گیری فقر، تورم و یا پیش‌بینی آن‌ها نیز با مشکل مواجه است. علاوه بر آن، داده‌های مفید و یکنواختی در مورد سطح بیکاری، وضعیت و نیاز سالمندان، ایرانیان خارج از کشور، وضعیت و تعداد پناهندگان و مهاجرین بین‌المللی، و محیط‌زیست در دسترس نیست. علاوه بر آن، مطالعه برخی از موضوعات جمعیتی از جمله بررسی دقیق تحولات خانواده و فرزندآوری مستلزم داده‌های طولی است. عدم یکپارچگی و هماهنگی بین داده‌های جمعیتی از جمله داده‌های ثبتی و سرشماری به ناهمگونی برخی شاخص‌های جمعیتی منجر شده است. برخی از داده‌های موجود نیز به راحتی در دسترس محققین و مراکز تحقیقاتی و برنامه‌ریزی قرار نمی‌گیرند. بنابراین، افزایش کیفیت داده‌ها، هماهنگی بین داده‌های موجود، و دسترسی به داده‌های جمعیتی برای رصد تحولات جمعیتی و ارزیابی موفقیت سیاست‌های جمعیتی در کشور ضروری است.

# **Population Trends and Situation in the Islamic Republic of Iran**

## **"Executive Summary"**

**By:**

Mohammad Jalal Abbasi-Shavazi

Professor of Demography, University of Tehran, and Director of NIPR

### **In collaboration with:**

Majid Koosheshi, University of Tehran

Rasoul Sadeghi, University of Tehran

Meimanat Hosseini Chavoshi, University of Melbourne

Mohammad Mirzaie, University of Tehran

Hajjieh Bibi Razeghi Nasrabad, National Institute of Population Research

Hossein Mahmoudian, University of Tehran

Gholamali Farjadi, Institute of Training & Research on Management and Planning

Fatemeh Torabi, University of Tehran

Abbas Askari Nodoushan, University of Yazd

Maliheh Alimondegari, University of Yazd

Farzam Poorasghar Sangachin, Planning & Budget Organization

Robabeh Sadat Razeghi Nasrabad, University of Allameh Tabatabaie

Ali Ghasemi Ardahaea, Payam Noor University

Bahram Salavati, National Institute of Population Research

Davood Soori, University of Sharif & Iran Banking Institute

**National Population Studies & Comprehensive Management Institute  
and  
Iran's Center for Strategic Studies**

### **In collaboration with:**

University of Tehran

National Institute of Health Research

Population Association of Iran

**May 2017**